

achttiende-eeuwse tale Kanaans, vol bijbelse woorden en citaten en piëtistische uitdrukkingen. Dat alles maakt het voor hedendaagse lezers zeer moeilijk te lezen en te interpreteren, naar een enkel voorbeeld leert. In 1747, hersteld van ziekte — de geconsulteerde hoogleraar-medicus moest bekennen dat het een wonderwerk van God moest zijn — bleef haar hoofd zwak, 'maar mijn Vader is goed en wijs en weet wat een trotse en eigenlievende worm ik ben. Ik lag zoveel bewaring in die weg, het leerde mij zo afhankelijk bezig te zijn en het bewaarde mij zo voor vooruitlopen'. Het lijkt verantwoord te concluderen, dat de 22-jarige achttiende-eeuwse schone, niet vrij van zelfbewustzijn en ontevreden met haar weinig betekenende leventje, ongeduldig vastliep tegen haar gezondheid: het tegenovergestelde aan geduldige onderwerping aan Gods leiding (dat typerende 'vooruitlopen' bekende zij vaker!). Tegen deze psychologiserende interpretatie is echter in te brengen, dat de schrijfster een in haar kring alom aangehangen mensbeeld en daar voorgeschreven vroomheid in hun groepsterminologie herhaalde (en kennelijk ook nog achteraf, wist hoe het met haar leven is gegaan). Hoe persoonlijk en intiem ook, de dagboeken, aantekeningen en brieven weerspiegelden vermoedelijk meer een vorm van achttiende-eeuwse vroomheid dan een achttiende-eeuwse vrome. Waren haar dagboeken en aantekeningen misschien meer voorbeelden van devotionele literatuur dan egodocumenten? Of brengt zo'n scheiding van literatuur en individuele notitie, van gemeenschappelijke en persoonlijke opvattingen juist geen beter inzicht in de achttiende-eeuwse vroomheid?

De uitgave van de teksten van Dina van den Bergh brengt dus, ondanks de gemaakte opmerkingen, een relatief directe en persoonlijke kennismaking met het achttiende-eeuwse gereformeerde piëtisme. Een nuttige aanvulling dus op alle prekenbundels, stichtelijke overwegingen en dito levensverhalen die overwegend de toegang tot die kring leveren. De bewerking is ietwat tweeslachtig: aan de ene kant een kerkhistorische bijdrage, anderzijds een uitgave van een devotionele tekst gericht op geestverwante liefhebbers. De inleiding is dan ook van binnenuit geschreven, gaat uit van het devotionele en boventijdelijke karakter van de teksten zonder verdere interpretaties of probleemstellingen, zij geeft slechts enkele feitelijke achtergronden over de schrijfster, haar geschriften en haar omgeving. De annotatie is sober, voornamelijk het thuisbrengen van bijbelcitaten en psalmaanhalingen; een register ontbreekt.

G. J. Schutte

R. O. Beeldsnijder, *'Om werk van jullie te hebben'. Planlageslaven in Suriname, 1730-1750* (Dissertatie Leiden 1994, Bronnen voor de studie van Afro-Suriname XVI; Utrecht: Vakgroep culturele antropologie, Universiteit Utrecht, 1994, 351 blz., f35,-, ISBN 90 393 0923 X).

Deze dissertatie is de weerslag van de lange zoektocht door bibliotheken en archieven van Beeldsnijder naar het leven en werken van de plantageslaven in de eerste helft van de achttiende eeuw. Hij heeft een periode van twintig jaar, 1730-1750, gekozen omdat in die tijd de plantage-economie zich had gestabiliseerd en er voldoende bronnen aanwezig waren. De auteur wilde het 'leven van de Surinaamse plantageslaven en hun houding tegenover het plantagesysteem van binnen uit' beschrijven. Dit is geen eenvoudige opgave omdat de meeste bronnen hierover weinig uitsluitsel bieden. Beeldsnijder heeft daarom materiaal dat nog niet systematisch was geëxploreerd, zoals slavenlijsten uit inventarissen, processtukken en ander overheidsarchieven onderzocht. Een ander probleem is natuurlijk dat er geen gemiddelde slaaf heeft bestaan.

Een belangrijke vraag in de studie van de slavernij in het Caraïbisch gebied is waarom daar in tegenstelling tot de slavenbevolking in Noord-Amerika, nooit sprake is geweest van een

volledige reproductie voor het einde van de achttiende eeuw, maar dat de slavenpopulatie alleen op peil gehouden kon worden door nieuwe aanvoer. Wijst dit op een slechtere behandeling, ander klimaat, werkomstandigheden, verschillen in vruchtbaarheid, een langere lactatieperiode van zuigelingen, bewuste onthouding van de vrouwen of had het te maken met eigenaren die hun slaven harder lieten werken dan in het noorden? Over al deze onderwerpen is de laatste jaren uitvoerig onderzoek gedaan. Veel opvattingen zoals die over de hardere behandeling van de slaven in Suriname zijn dan ook sterk genuanceerd. Ook over het optreden van de individuele slaaf is inmiddels veel meer bekend, zodat het al te simpele beeld van een amorfe groep is verlaten. Zelfs de opvattingen over vereet, een geliefd thema in de jaren zeventig, zijn bijna op hun kop gezet. Niet alleen de rebellie en het weglopen, maar ook de combinatie van verzet en aanpassing was effectief om betere omstandigheden op de plantage af te dwingen.

De studie is opgebouwd rond twee delen: de wereld van de planters en die van de slaven. In het eerste deel wordt ingegaan op de Surinaamse plantersmaatschappij, de kenmerken van de blanke samenleving; de opbouw, bedrijfsvoering en producten van de plantages, en op de organisatie van het 'blanke' deel van de plantage, hoe waren de verhoudingen tussen planters en overheid, de plantagedirecteuren zijn blanke staf, de positie van vaklieden, salarissen en de positie van de veelomstreden procuratiehouders en administrateurs.

In het, terecht, langere tweede deel wordt de carrière van de slaaf gevolgd vanaf het vervoer naar de west tot en met zijn verblijf op de plantages. Zeer systematisch heeft Beeldsnijder de verschillende fasen in het slavenbestaan op een rij gezet. De reis naar de west, de aankomst en integratie op de plantage, de verschillende soorten werk voor slaven, de dagelijkse organisatie van de arbeid, voeding en huisvesting, het gezinsleven, ziekte en sterfte, verzet en rechtspraak komen achtereenvolgens aan de orde.

Voor wie een ingang zoekt in de discussie over de onderwerpen die hierboven zijn genoemd is het boek ideaal. Zorgvuldig volgt de schrijver de bestaande literatuur alvorens zijn eigen bevindingen mee te delen. Hoewel hij de verschillende standpunten tegenover elkaar plaatst, krijgen we echter jammer genoeg niet altijd een scherp idee van zijn eigen oordeel. Nu is het grote vraagstuk van de achterblijvende groei van de slavenpopulatie in het Caraïbisch gebied ook niet zo simpel op te lossen. Beeldsnijder draagt een aantal gegevens voor de verdere discussie bij. Ook in zijn studie wordt aangetoond dat de Surinaamse slavernij niet zo heel veel verschilde van elders. Een belangrijk onderscheid tussen de situatie in Suriname met de eilanden is dat er polders moesten worden aangelegd, wat veel van de slavenbevolking vergde. In bepaalde opzichten week de situatie tussen de slaven en vrije loonwerkers niet sterk van elkaar af. De werkgever moest rekening houden met zijn werkkrachten. Het belangrijkste verschil met de Europese loonarbeider was uiteraard de juridische positie. Op plantages konden zich daardoor meer uitwassen voordoen bij de behandeling van het werkvolk dan normaal zou zijn in een vrije arbeidsrelatie. De overheid was ook minder gauw geneigd tot ingrijpen bij een bestraffing van slaven door de eigenaar.

Beeldsnijder benadrukt ook de belangrijke spilfunctie van de bastiaan, de 'negerofficier', zelf ook slaaf, die optrad als intermediair tussen heer en slaven. De bastiaan verdeelde het werk en zag toe op de uitvoering op het land. Deze tussenfunctie bood de mogelijkheid voor de slaven op te komen, maar daarbij bleef de bastiaan afhankelijk van zijn meester, die op zijn beurt weer niet zonder de bastiaans kon. Zo blijkt op meer plaatsen dat er van wederzijdse afhankelijkheid sprake was.

Interessant voor de discussie is ook dat op de Surinaamse plantages meer aan ziekenverzorging werd gedaan dan elders in het Caraïbisch gebied. De ziektecijfers lagen gemiddeld op 17 procent van de bevolking. De sterfte van ongeveer 4 procent per jaar was vergelijkbaar met elders in

West-Indië. Het achterblijven van de natuurlijke groei van de slavenmacht lag dan ook niet aan een hogere sterfte vergeleken met Noord-Amerika, maar aan het lagere gemiddelde kindertal per 1000 vrouwen. De kindersterfte daarentegen kwam overeen met die in West-Europa. De oorzaak lijkt dan ook gezocht te moeten worden in de lagere vruchtbaarheid van slavinnen. Dit bevredigend te verklaren is op dit moment nog niet mogelijk. Daarmee af te sluiten doet het boek geen recht: het is een afgewogen studie waarin literatuur en bronnenmateriaal op een mooie wijze zijn verenigd.

J. van Goor

B. C. Sliggers, A. A. Wertheim, ed., *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V. Le zoo du prince. La ménagerie du stathouder Guillaume V* (Zutphen: Walburg instituut, 1994, 120 blz., ISBN 90 6011918 5).

Tot de stille slachtoffers van de Franse inval in de Republiek in 1795 behoorde de dierentuin van stadhouder Willem V op Het Loo in Apeldoorn. De menagerie werd door de overwinnaars als oorlogsbuit aangemerkt en, voor zover niet volgens de regels der kookkunst verwerkt, levend en wel naar Parijs vervoerd. Daar vonden de dieren na een verblijf in de Ménagerie van het Muséum d'histoire naturelle op natuurlijke wijze de dood. De olifant Parkie haalde nog net de slag bij Waterloo.

Dankzij de herleefde interesse voor de Bataafs-Franse tijd en de groeiende belangstelling voor de geschiedenis van mens-dier relaties, is ook de diergaarde van de stadhouder opnieuw ontdekt. Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de Bataafse omwenteling werden aan de geschiedenis van deze menagerie speciale tentoonstellingen gewijd in het Teylers Museum in Haarlem en het Institut Néerlandais te Parijs. Ter begeleiding van de exposities kwam ook een tweetalig boekje uit, waarin verschillende aspecten van de geschiedenis van deze instelling, die in 1748 begon, verder worden uitgediept. Florence Pieters beschrijft de oprichting, de groei, de inrichting en het onderhoud van de tuin en gaat samen met Kees Rookmaker nader in op de onderzoeksactiviteiten en publikaties van Arent Vosmaer, de directeur van het stadhouderlijk kabinet van naturalien, die in 1771 met het toezicht op de menagerie werd belast. Het werk van de kunstenaars die in de loop der jaren door Vosmaer werden ingeschakeld om de dieren in de collectie van de prins in beeld te brengen, wordt behandeld door Frans Grijzenhout. Michel Lemire verhaalt op soms hilarische wijze, hoe het bezit van de stadhouder door de Fransen werd gerequireerd en naar Parijs getransporteerd, en wat er in de jaren daarna door geleerden mee werd gedaan.

Het is een informatief en innemend boekje geworden. Vooral aan de artikelen van Pieters en Rookmaker ligt veel nieuw onderzoek ten grondslag (in het bijzonder in het familie-archief Vosmaer), dat het nodige toevoegt aan onze kennis over de geschiedenis van de dierkunde en de dierentuinen in de achttiende eeuw. De bijna zestig afbeeldingen zijn goed gekozen. Illustraties van orang oetans, van 'Uitheimse viervoetige dieren in de menagerie van Prins Willem V in Den Haag' en 'Les éléphants représentés dans l 'instant de premières caresses qu 'ils se sont faites après qu'on leur a fait entendre de la musique' geven zowel een fraaie indruk van de toenmalige tekenkunst als van de manier waarop men in die tijd de dierenwereld zag.

Het enige minpunt is, dat de eigenaar van de diergaarde, stadhouder Willem V, in het hele verhaal vrijwel niet voorkomt. We horen meer over de dierentuin dan over de vorst, meer over dienstpersoneel en indringers dan over de heer zelf. Dat de stadhouder ook waardevolle

collecties boeken, schilderijen, naturalia, oudheden en natuurkundige instrumenten bezat, wordt wel vermeld, maar de vraag hoe belangrijk de diergaarde in het totale 'verzamelbeleid' van de prins is geweest, wordt helaas niet gesteld. Evenmin wordt verteld, wat aan die dieren tuin eigenlijk zo 'vorstelijk' was. In hoeverre had de menagerie een symbolische functie? Is het toeval dat de stadhouder na zijn vertrek uit Den Haag naar Apeldoorn in 1786 ook de dieren (inclusief de olifanten) naar het oosten des lands liet verhuizen? Gezien de titel van het boekje, was het niet misplaatst geweest, de politieke context waarin de collectie tot stand kwam wat meer te belichten dan nu is gebeurd.

C. A. Davids

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

C. van der Peet, G. Steenmeijer, ed., *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1995, 765 blz., f69,50, ISBN 90 6450 236 6).

Wie het woord rijksgebouwen hoort, ziet ze voor zich opdoemen: de nieuwe kantoren van de belastingdienst, de ministeries, de gevangenissen, de kerk van Veere, de rechtbanken. De rijksgebouwendienst, nu ressorterend onder VROM, gaat erover. De RGD was een schepping van Carel baron van Lynden, minister van financiën, die tussen 1922 en 1924 de bouw bureaus van de verschillende ministeries bij elkaar veegde en er een gecentraliseerde dienst van maakte. De eerste rijksbouwmeester van de nieuwe dienst werd ir. G. C. Bremer die vooral bezuinigen tot taak had. Toch bouwde hij, zij het niet veel. Gijsbert Friedhoff, zijn opvolger die na de oorlog aantrad, kreeg te maken meteen beleid waarin de woningbouw centraal stond: de wederopbouw. Van de ambtenaar werd verwacht dat hij met weinig tevreden was; gemopper over gebrek aan comfort was er ongetwijfeld, maar werd niet gepast geacht.

Wie waren nu de rijksbouwmeesters of landsbouwmeesters, want zo heetten deze functionarissen in den beginne, die hun stempel op de rijksgebouwen zetten? De eerste van de rij was B. W. H. Ziesenis, 'zeer lui en bijna altijd ziek'; in 1816 werd hij dan ook voor enkele jaren geschorst waarna zijn naam van de lijst verdween. Een volgende was W. N. Rose die uit de genie afkomstig was en het eclecticisme, maar vooral het classicisme aanhing; het (helaas) gesneuvelde gebouw van de Hoge Raad was een van zijn scheppingen. Rose was een man van zijn tijd — hij was landsbouwmeester van 1858-1867 — en dus hield hij van gietijzer. Het nieuwe ministerie van koloniën werd classicistisch van opzet, maar was tegelijk rijkelijk bedeed met ijzer en ook Bronbeek werd geconstrueerd in gietijzer. Het resultaat was niet altijd succesvol: technisch was er wel wat op aan te merken. Rose werd gepensioneerd in 1867; hij trad verbitterd terug, niet in het minst omdat zijn renovatie van de Ridderzaal onder vuur was genomen. Rose renoveerde dan ook ingrijpend: zijn operatie voorzag ondermeer in 'het amoveren van de bestaande eikenhouten kap, het uitbreken van de vloer, en *doorbreken van eenige gewelven*. Roses ontwerp voorzag in de bouw van een nieuwe kap uit giet- en smeedijzer. Deze werd gedragen door tien gietijzeren kolommen, die de ruimte in drie beuken verdeelden. Het geheel was rijkelijk gedecoreerd met driepassen, hogels, kruisbloemen en gegoten ijzeren engelen'. De renovatie van de Ridderzaal was bedoeld als begin van een geheel nieuw regeringscentrum op en rond het Binnenhof waar Rose van droomde. Carel Vosmaer en J. A. Alberdingk Thijm